

AGATA RYBIŃSKA

Instytut Kulturoznawstwa, UMCS

Pismo w kamieniu.

Słowa Biblii w żydowskich inskrypcjach nagrobnych

Żydowskie inskrypcje nagrobne to źródło, z którego w swoich badaniach najczęściej czerpią historycy i regionaliści oraz przedstawiciele studiów żydowskich, rzadziej literaturoznawcy, językoznawcy czy kulturoznawcy¹. Przedmiot badań stanowią zarówno treści inskrypcji, w tym dane informacyjne, treści lamentacji i laudacji, a także przestrzeń cmentarza, formy nagrobków i symbolika nagrobna², a więc kultura materialna oraz duchowa. Celem tego artykułu jest wskazanie możliwości badań biblijnych, odczytywania słów Pisma Świętego wrytych na macewach, a na podstawie nieodkrywanie recepcji Biblii Hebrajskiej oraz duchowości biblijnej, a co za tym idzie – również prowadzenia studiów komparatystycznych (z kwestiami językowymi włącznie). Materiał źródłowy stanowią dla mnie najstarsze inskrypcje nagrobne z wrocławskiego cmentarza żydowskiego przy ul. Ślęznej, a więc z drugiej połowy XIX w.³ Podkreślić muszę, że tylko część z nich zredagowano w języku hebrajskim. Większość macew jest w języku niemieckim lub zawiera dwujęzyczne inskrypcje. Nagrobki z tekstami w judisz-dojcz, a więc w języku niemieckim zapisanym alfabetem hebrajskim, są stosunkowo nieliczne i stanowią ślad prze-

¹ Popularny charakter mają M. ŁAGIEWSKI, *Macewy mówią*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991, naukowy: J.P. WORONCZAK, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993; M. WODZIŃSKI, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996; TENŻE, *Epitafia hebrajskie z cmentarza żydowskiego we Wrocławiu przy ulicy Łomniczej*, „Annales Silesiae” 22 (1992), s. 91–103; TENŻE, *Poetyka hebrajskich inskrypcji nagrobnych w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, „Literatura Ludowa” 2 (2001), s. 17–33.

² I tu warto podkreślić jej biblijne zakorzenienie, np. dłonie w błogosławieństwie kapłańskim, wskazujące na pochodzenie z rodu kapłańskiego, czy misa i dzban – symbol lewitów. Jeleń – jako znak pokolenia Naftalego, a zwłaszcza lew – symbol pokolenia Judy. Jeleń i palma mają też znaczenie odnoszące się do słów Biblii, podobnie jak złamany kwiat czy palma. Warto więc sięgnąć do licznych opracowań wyjaśniających tę symbolikę. Np. J.P. WORONCZAK, *Specyfika kulturowa*.

³ Kwerendę prowadziłam w 2008 r., przygotowując dysertację doktorską. Badaniami objęłam najstarsze kwatery, a więc pola 1–4.

ściowego etapu akulturacji językowej. Tu skoncentruję się na inskrypcjach hebrajskich i niemieckich, stąd cytaty będą w obu językach (hebr. także w transkrypcji), a polskojęzyczne z Biblii Tysiąclecia (wraz z sigłami). Zaznaczam jednak, że w tych pierwszych można znaleźć również arameizmy⁴.

Na wstępie zaznaczyć należy, że inskrypcje mają budowę paciorkową⁵, a więc składają się z następujących po sobie formuł: wstępnej, informacyjnej, końcowej. O ile część informacyjna zawiera najczęściej dane personalne, to może też mieścić w sobie biblijną onomastykę i frazeologię, np. imiona biblijne, określenia czasu i wieku osoby. Formuły początkowe niejednokrotnie zawierają elementy laudacyjne, niekiedy po nich lub w formule końcowej wyrażano też lamentacje. Wiele z nich zaczerpnięto z tekstu Biblii, co sugeruje, choć jednoznacznie nie poświadcza, biblijną duchowość i religijność członków gminy. Pod względem formy, szczególnie w starszych inskrypcjach hebrajskojęzycznych, stosowano akrostychy (pierwsze litery wskazywały najczęściej imię zmarłego). W treści artykułu nie sposób odnieść się do inskrypcji z wszystkich nagrobków (zachowało się bowiem ponad 12 tysięcy)⁶, konieczny jest pewien wybór i zawężenie pola badawczego. Analizując inskrypcje, warto skoncentrować się przede wszystkim na elementach onomastyki i przykładach frazeologii biblijnej, a w dalszej części omówię też bezpośrednie cytaty z Pisma Świętego. Punktem wyjścia niech zatem staną się hebrajskie nazwy nagrobków.

Onomastyka – nie tylko macewy

Już sam zwyczaj stawiania kamieni nagrobnych, czy też upamiętniających ważne wydarzenia, a także fundamentalny termin „macewa”, mają swoje korzenie w Biblii⁷. We frazie początkowej inskrypcji ryto więc nie tylko wspomnianą macewę (מצבה – macewa, stela), ale także: הקבר מצבת (*macewat hakewer* – stela nagrobna), rzadziej samo מצבת (*macewet* – pomnik, jak w 2 Sm 18,18), קבורת מצבת (*macewet kewurat*..., jak w Rdz 35,20), מצבת זאת (*zot macewet* – ten oto pomnik), ציון (*cijun* – pomnik kamienny, znak), ציון הקבר (*cijun hakewer* – pomnik nagrobny) i tak samo tłumaczony ציון לקבר (*cijun lekewer*); inne to ציון לנפש (*cijun lenefesz* N... – pomnik duszy N...) oraz ציון הלז לקבר (*cijun halaz lekewer* – pomnik ten na grobie..., por. ציון הלז, jak w 2 Krl 23,17), a także מקום קבר (*makom kewer* – miejsce grobu),

⁴ Np. מרת (*marat* – kobieta), także w skróconym zapisie מ'. Skrót מ' sporadycznie pojawia się także przed imionami, wskazując na płeć zmarłego (*mar* – pan).

⁵ M. WODZIŃSKI, *Hebrajskie inskrypcje*, s. 25.

⁶ Analizowany materiał obejmował ponad 230 nagrobków hebrajskich, 650 niemieckich i 900 dwujęzycznych.

⁷ Por. Rdz 28,22; 31,13; 31,45; 35,14; 35,20; Wj 24,4.

pojawił się też termin גל (*gal* – kopic). Najrzadszym na wrocławskiej nekropolii określeniem wskazującym miejsce pochówku jest biblijny אלון בכות (*alon bachut*, dąb/terebint płaczu, jak w Rdz 35,8)⁸. Wszystkie powyższe określenia nagrobków odnoszą się do jego formy (stela, pomnik) i funkcji (upamiętnienie, wskazanie miejsca grobu). *Nb.* do semantyki kamienia nawiązują również formuły niemieckojęzyczne, np. *Denkstein der Liebe* – kamień upamiętniający miłość i *Grenzenstein des Lebens* – kamień graniczny życia.

Oprócz określeń samych nagrobków, w części informacyjnej inskrypcji odczytać można imiona biblijne. Z imion Bożych używano hebrajskie *szem*, które dosłownie oznacza „imię”, tu: *imię Boga*. Inny hebrajski termin je zastępujący to określenie *szamaim* – niebo, a także *szadaj* (Wszechmocny, por. Rdz. 17,1)⁹. Podkreślić należy, że nie używano tetragramu, zastępowano go dwiema literami *jod* (י) – por. Wj 20,7. Sporadycznie stosowano skrót wskazujący na „nienazwanie” Boga – ך״¹⁰. Występowanie powyższych imion w inskrypcjach świadczy o szanowaniu przez wrocławskich Żydów wielowiekowej tradycji religijnej, uwarunkowanej zakazem Dekalogu: „nie będziesz wzywał nadaremnie Imienia Boga...” (Wj 20,7). Te formy ekspresji typowe są dla judaizmu, zwłaszcza okresu biblijnego i rabinicznego, powszechne do dziś wśród ortodoksyjnych Żydów. Boże imię czy określenia znaleźć można również w imionach teoforycznych, noszonych przez ludzi czy aniołów, np. Raphael, Gabriel, Michael¹¹. Najczęściej występujące jednak to: Abraham, Josef, Mosze, Dawid, Sara, Ester, Chaja, Jehudit. Warto podkreślić, że są wśród imion również takie, które weszły do kultury chrześcijańskiej, np. Josef, Eva, Anna, Maria, Martha, Johanna. Niektóre nazwiska utworzone zostały od imion czy funkcji, por. patronimy: Aronowicz, Salomonovitz, Levinsohn, Cohen (od *kahan* – kapłan), Levi czy Halevi (od Lewiego i lewitów). Stosunkowo rzadkie są nazwiska hebrajskie, np. Kadisz, Rofe, Jaffe, Bachur¹². Najliczniejsza jest jednak tytulatura: faleronimy zarówno w języku hebrajskim, jak i niemieckim, mają

⁸ O terminach tych pisałam w artykule: *Zróżnicowanie językowe „macewat kewer” – onomastyka żydowska na przykładzie kamieni nagrobnych (Wrocław, XIX w.)*, w: R. ŁOBODZIŃSKA (red.), *Onomastyka. Nazwy własne a społeczeństwo*, t. I, Łask 2010, s. 445–464.

⁹ Imionom Boga poświęcono cały numer „Communio” 1 (1994); zob. też: S. SZYMIK, *Imiona 'El oraz 'Elohim jako określenia Boga w Biblii Hebrajskiej*, w: W. CHROSTOWSKI (red.), *Mów, Panie, bo słucha sługa twój*, Warszawa 1999, s. 206–218. Z uwzględnieniem modlitewników żydowskich – zob. A. RYBIŃSKA, „*Aby wszyscy wzywali imienia Pana*” (So 3,9) – czy recepcja imion Boga oraz Jego obrazu może stać się płaszczyzną dialogu żydowsko-chrześcijańskiego?, w: J.J. STEFANÓW, A. WAŚ (red.), *Księgi Święte płaszczyzną dialogu?* (Dialog Kultur i Religii 4), Warszawa 2006, s. 62–86.

¹⁰ Też bez znaku abrewiacji ך״ także w wyrażeniu: ך״ אשׁ יראד – człowiek bojący się Boga. Jednoliterowe skróty ה׳ i ך׳ właściwie wyrażały nienazwanie Boga. Zob. M. WODZIŃSKI, *Hebrajskie inskrypcje*, s. 109. Warto odnieść się też do abrewiatury aramejskiej, por. *Biblia Aramejska. Targum Neofiti I. Księga Rodzaju*, t. I, S. Wróbel (tłum. i oprac.), Lublin 2014.

¹¹ Za określenia uznaję słowa wskazujące na Boga: *El, Elohim, Gott*, a także *Adonaj i Herr* – pan.

¹² Kadisz kojarzyć należy z aramejską modlitwą uwielbienia Boga, tradycyjnie odmawianą za zmarłych. *Bachur* – hebr. młodzieniec, młody chłopiec. W tradycji żydowskiej termin ten odnoszono do studującego Torę i Talmud w jeshiwie – żydowskiej, religijnej szkole wyższej. *Rofe* – lekarz, *Jaffe* – piękny.

swe hebrajskie i biblijne źródło, np. Rabbiner, *chawer* (towarzysz, przyjaciel, ale także współcześnie: członek gminy czy stowarzyszenia), *isza* (kobieta i żona), *jeled* i *jalda* (dziecko), *betula* (dziewczyna). Ich obecność poświadcza używanie języka hebrajskiego w życiu gminy oraz, co jest oczywiste, zakorzenienie religii żydowskiej w tradycji biblijnej.

Problemy dotyczące języka i badań onomastycznych wielokrotnie podejmowane były przez językoznawców, a także przedstawicieli studiów żydowskich¹³. Z tego względu jedynie je tu wspomnę. Całkowicie pominię też problem znajomości języka świętego w XIX w., a więc i kwestię kompetencji językowych czytających wówczas inskrypcje. Przede wszystkim zwrócę uwagę na biblijną frazeologię, również tę w inskrypcjach niemieckojęzycznych, gdyż to one właśnie odzwierciedlają ówczesną recepcję tekstów Pisma oraz tradycję i duchowość biblijną.

Frazeologia – od formuły początkowej po końcową

Hebrajskie formuły początkowe niejednokrotnie sprowadzone są jedynie do abrewiacji (ט' פ' – od טמן פה – tu ukryty... lub też w formie żeńskiej פה טמנה – tu ukryta...; פ' פ' – od פה נקבר – tu (został) pogrzebany/pochowany..., a także פה נטמן – tu (leży) pochowany...)¹⁴. Fakt śmierci i złożenia w grobie sporadycznie zapisywano za pomocą czasownika „umrzeć” (równie rzadko: מת – *met*, zmarł, i מתה – *meta*, zmarła). Powszechnie stosowano eufemizmy: ukryć, spać, drzemać, spocząć/odpocząć, o czym poniżej. Warto podkreślić tę semantykę, gdyż obrazuje ona biblijną, zachowaną przez tysiąclecia nie tylko w tradycji żydowskiej, ale i chrześcijańskiej, aktualną i dziś frazeologię pełną eufemizmów. Oprócz powyższych hebrajskich zwrotów wyrażają je np. niemieckie formuły życzeniowe, np. *Schlummere sanft* – śpij spokojnie, *Hier ruht...*, *Hier ruht im Gott...* – tu odpoczywa..., tu spoczywa w Bogu.... Warto podkreślić, iż w języku niemieckim mają one walor tymczasowości, a nie statyczności. Niemiecki rzeczownik *Schlummer* oznacza drzemkę, sugeruje więc krótkotrwałość, płytkość snu, rychłe przebudzenie. Interpretację tę potwierdza przysłówek *sanft* – łagodnie, lekko. Polski odpowiednik „*śpij spokojnie*” nie jest więc w pełni adekwatny, gdyż nie zawiera owego aspektu tymczasowości, choć i sen ma walor tymczasowości, ale nie aż taki jak drzemka. Najwymowniejsze są

¹³ Por. L. KOŚKA (red.), *Imiona przez Żydów polskich używane*, tłum. T. Tomal, Kraków 2002. Z. ABRAMOWICZ, *Nazwiska Żydów białostockich*, w: E. WOLNICZ-PAWLOWSKA, J. DUMA (red.), *Antroponomia słowiańska. Materiały z IX Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej. Warszawa 6–8 IX 1994*, s. 21–30. A. TRONINA, *Nazwiska Żydów aszkenazyjskich: próba klasyfikacji*, w: Z. ABRAMOWICZ, L. DACEWICZ (red.), *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Onomastycznej Białystok – Supraśl 26–27 X 1998*, Białystok 1999, s. 1312–1320.

¹⁴ Por. Hi 40,13 oraz biblijną semantykę czasownika טמן – *taman*, wskazującą na zakopanie w piasku.

jednak słowa Daniela (12,2). Niemniej stanowią one emfazę śmierci, jak najbardziej wywodzącą się z Biblii (por. „zasnąć z przodkami” – Rdz 47,30; inne: Ps 13,4), choć u proroka Jeremiasza ów sen w kontekście kary waloru tymczasowości nie ma, ale wymiar długiego trwania, wręcz wieczności (*sznat olam* u Jr 51,39, 57)¹⁵. Inne emfaticzne określenia śmierci to *olamo*, najczęściej w związku frazeologicznym: „odszedł do odwiecznego świata swego” (por. Koh 12,5), *menucha* (odpoczynek, miejsce pokoju, też postój, ale i miejsce odpoczynku Boga – Ps 95,11), w tym także *menuchat olam* (odpoczynek wieczny), *olam haba* (świat przyszły), „wzniosła się dusza na wysokości”¹⁶, a także wskazanie miejsca (stanu?): *gan Eden*, na jednym z nagrobków precyzując obecność Wszechmogącego (*becel Szadaj*).

W tekstach hebrajskich przeczytać można liczne określenia czasu. W zapisie według kalendarza żydowskiego np. nazwy dni, miesiący czy świąt (szabat, Pesach, Szawuot). Swoje źródło mają one w Biblii. W jednej z inskrypcji niemieckojęzycznej napisano o *Schabes Nachumu*¹⁷. Nazwa ta pochodzi od początkowych słów tekstów liturgicznych czytanych w daną sobotę, a więc określenie czasu odnosi się do tytułu perykopy (por. Iz 40,1). *Szabat Nachumu* jest pierwszym szabatem po poście *Tisza be-Aw* (dziewiąty dzień miesiąca *Aw*). Wspomina się wówczas i oplakuje zburzenie pierwszej i drugiej Świątyni Jerozolimskiej i czyta teksty proroka Izajasza. Precyzyjne wskazanie szabatu według czytanej perykopy podkreśla religijność zmarłego lub fundatorów.

Wiek zmarłych również wyrażano słowami Biblii, np. wiek średni to: *חצי ימי* (Ps 102, 25) – w połowie dni (zmarła miała 34 lub 44 lat, inskrypcja słabo czytelna), podobnie niemieckie: ...*in der Bluhe seinen Jahren* – w kwiecie lat (o czterdziestolatku), ...*in den leben Bluttentage* – w kwiecie dni, *im bluhendem Alter* – w kwiecie wieku. Na nagrobkach kobiet i mężczyzn odczytać można abrahamowe określenie szczęśliwej, dobrej starości (por. Rdz 25,8 – *besziwa towa zaken*).

W inskrypcjach hebrajskich obecne są także biblijne aklamacje w funkcji formuł końcowych, np. z doksologii lub psalmów: *amen* i *sela*. Nie stanowią one jednak typowego zakończenia inskrypcji nagrobnej i występują w tekstach niezwykle rzadko. Powszechnie stosowano tradycyjną formułę końcową: תנצב"ה (najczęściej bez oznaczenia abrewiatury: תנצבה). Skrót ten ma swoje źródło w 1 Sm 25,29. Czytamy tam: „...niech dusza pana mego będzie dobrze zamknięta w woreczku życia”. Na jednym z nagrobków podano owo źródło: 1 Sm 25,29. Słowa te stały się kanwą powyższej formuły końcowej. Podkreślić należy jej charakter życzeniowy: niech dusza jego/jej będzie dobrze zamknięta w woreczku życia. Ryje się ją na nagrob-

¹⁵ Podobnie o *umarłych na wieki* w Lamentacjach (Lm 3,6). W BH ponad dwieście razy *olam* określa wieczność, np. Rdz 9,12,16; 13,15; 17,7,13,19.

¹⁶ W określeniu dziennej daty śmierci. Na wysokościach mieszka jednak Pan! (por. Iz 33,5). Zob. też Iz 33,15-16, a także o „wyprowadzeniu z bram śmierci” (Ps 9,14).

¹⁷ Tu słowo *szabes* w aszkenazyjskiej wymowie. W sefardyjskiej: *szabat*.

kach i wypowiada się w modlitwach żydowskich za zmarłych¹⁸. Hebrajskie *ceror* można przetłumaczyć jako „zawiniątko, woreczek, sakiewka”, stąd występują różne tłumaczenia tego zdania¹⁹. Istotne jest, że formuła ta znajduje się na prawie każdym nagrobku, a na niemieckojęzycznych niekiedy nawet jako jedyny znak hebrajski w formie abrewiatury. Jak wspomniałam, formuła ta jest powszechna na żydowskich nagrobkach. Można na nich znaleźć i inne, choć rzadsze, nawiązania i cytaty z Pisma. Większość z nich ma charakter lamentacyjny, wyraża jednak wiarę w Boga i życie po śmierci, stąd warto je przytoczyć i przeanalizować.

Słowa Pisma

Cytowane słowa Biblii Hebrajskiej (niekiedy wraz z podaniem sigli) odgrywają podwójną rolę: zarówno laudacji, jak i – najczęściej – lamentacji. Ewentualnie można mówić o funkcji dekoracyjnej, choć niezmiernie rzadko eksponowano graficznie tekst i podawano sigła biblijne, np. Iz 57,2. Głównym celem było wyrażenie żalu, zobrazowanie sytuacji, postawy żałobnej, a także pochwała cnót zmarłego, wyrażenie nadziei w nagrodę dla niego. Słowa te poświadczają wiarę w obecność, opiekę i celowe działanie Boga jako Stwórcy, Dawcy życia.

Najczęściej odwoływano się do słów proroków (Am, Jr, Iz) lub tekstów z ksiąg mądrościowych (Ps i Prz – w jednym przypadku używając nazwy hebrajskiej: *mi-szej* obok niem. *Spr.Sal.*). W przypadku lamentacji byli to prorok Amos, Jeremiasz lub Izajasz, np.:

- „Owego dnia – wyrocznia Pana Boga – zajdzie słońce w południe i w jasny dzień zaciemnię ziemię” (Am 8,9). W Biblii słowa te są zapowiedzią kary, tu eksponują stan żałoby.
- „Ach! Jakże zostało samotne miasto tak ludne, jak gdyby wdową...” (Lm 1,1).
- „Oko me łzy (dosł. wodę/wody) wylewa” (Lm 1,16).
- „Spadły na mnie strapienia i ucisk, rozkoszą moją są Twoje przykazania” (Ps 119,143)²⁰.

W tradycji biblijnej z oplakiwaniem zmarłego związane są lamentacje: קינה (*kina*) – pieśń żałobna, lament. I taki termin pojawia się we wrocławskich nagrobkach, choć w nielicznych inskrypcjach, np. „...kamień ten pieśnią żałobną mężczyzny...” (dosł. dla męża – ... ציין הלו קינה! לאיש)²¹. Brak sigli na macewie

¹⁸ Np. po pogrzebie: *El male rachamim*.

¹⁹ M. WODZIŃSKI, *Hebrajskie inskrypcje*, s. 153–154. Jan Paweł Woronczak tłumaczy jako „węzełek życia”, w: J.P. WORONCZAK, *Cmentarz żydowski w Kromolowie*, t. II, s. 53.

²⁰ Na żałobny nastrój wskazuje cytowany już „dąb płaczu”.

²¹ To ciekawy przykład latynizacji – użycia wykrzyknika w tekście hebrajskim.

pozostawia wątpliwość, który z biblijnych tekstów zainspirował oplakujących młodo zmarłą kobietę. Żałobę wyraża skarga: *mar lanu...* – gorzko nam (a więc w liczbie mnogiej). Może być parafrazą słów Noemi z Księgi Rut (Rt 1,13)²² lub proroka Izajasza (Iz 38,17: *mar li mar...*)²³. Inna inskrypcja zawiera słowa lamentu Jeremiasza (1,16): „oko me łzy wylewa”, jednakże po hebr. *ejni ejni jorda maim* następuje dopełnienie wyjaśniające miejsce i przyczynę płaczu: *al kewer iszti* – nad grobem mej żony.

Pociechą i swoistym wyrażeniem wiary były słowa:

- „(...) on odchodzi, by zażywać pokoju. Ci, którzy postępują uczciwie, spoczywają na swoich łożach” (Iz 57,2).

Tu czasownik *lanuach* – „odpoczywać” emfaticznie określa śmierć, podobnie jak *sen* podkreśla tymczasowość śmierci, a więc i wyraża wiarę w zmartwychwstanie:

- „Ja zaś w sprawiedliwości ujrzę Twe oblicze, powstając ze snu, nasycę się Twoim widokiem” (Ps 17,15).

Warto zwrócić uwagę na słowa Hioba:

- „Dał Pan i zabrał Pan. Niech będzie imię Pańskie błogosławione” (Hi 1,21).

Owo błogosławieństwo znalazło się na grobie zmarłego dziecka, zapewne zgodnie ze zwyczajem wypowiedania tych słów właśnie w sytuacji śmierci potomka. Zapisa-no je jedynie po hebrajsku i bez wskazania źródła (: נתן וי לקח:). Nb. w Biblii Hebrajskiej podane jest imię Boga w pełnym zapisie; יהוה a nie w formie skróconej – ך .

Interpretacja niektórych cytatów nasuwa wątpliwości, może być ona dwuznaczna:

- „Gdy się położę, zasypiam spokojnie, bo Ty sam jeden, Panie, pozwalasz mi mieszkać bezpiecznie” (Ps 4,9).
- „Chociażbym chodził ciemną doliną, zła się nie ulęknę, bo Ty jesteś ze mną” (Ps 23,4) i
- „Spadły na mnie strapienia i ucisk, rozkoszą moją są Twoje przykazania” (Ps 119,143).
- „Wtedy zawołasz, a Pan odpowie, wezwiesz pomocy, a on rzeknie: „Oto jestem!”²⁴.

Czy słowa te odnoszą się do zmarłego (a więc uznać je można za laudację), czy bardziej do żywych borykających się z trudną sytuacją utraty bliskiego – wówczas pełniłyby funkcję kohortatywną, zachęcającą do wytrwania i zaufaniu w Boga

²² Por. „gorycz śmierci” (1 Sm 15,32) oraz wyrażenie „ciężko na duszy” (1 Sm 22,2).

²³ Podobnie Jr 1,4: *mar lah* – o żalobie Syjonu.

²⁴ Na nagrobku wskazano szerszy kontekst: *Nach Iesaias 58,6-9* – wg Izajasza 58,6-9, choć zacytowano jedynie wers ostatni.

obietnice. Taką postawę kreują i doceniają cytaty oraz parafrazy ewidentnie pełniące funkcję laudatywną:

- „Kto szuka prawości, dobroci, ten znajdzie życie, powodzenie i chwałę” (Prz 21,21).
- „(...) mąż sprawiedliwy, prawy, bogobojny i unikający zła” (Hi 1,1 – za zwyczaj: *isz tam wejaszar wijirea Elochim*). Nb. o bojaźni Boga czytamy już w Torze (Rdz 22,12).
- „Ten, co postępuje bez skazy, działa sprawiedliwie” (Ps 15,2).
- „Ten, który chodzi drogą nieskalaną” (Ps 101,6).
- „Sprawiedliwy zakwitnie jak palma” (Ps 92,13, niejednokrotnie z graficznym przedstawieniem palmy, także nad płynącą wodą).

Należy dodać, że cytowany tu Ps 92 odmawia się w liturgii żydowskiej. Należy on również do modlitw recytowanych na cmentarzu. Powyższe laudacje nawiązują do postawy zmarłego za jego życia, dobrego życia – zgodnie z nakazami Prawa.

Warto wskazać również na inną perspektywę, związaną ze stanem, wiekiem, poszanowaniem starszych:

- „Siwy włos ozdobną koroną: na drodze prawości się znajdzie” (Prz 16, 31).

Odrębną grupę laudacji stanowią te chwające kobiety:

- „Otwiera dłoń ubogiemu, do nędzarza wyciąga swe ręce” (Prz 31,20).
- „Bada bieg spraw domowych, nie jada chleba lenistwa” (Prz 31,27).
- „Wiele niewiast pilnie pracuje, lecz ty przewyższasz je wszystkie. Kłamliwy wdzięk i marnie jest piękno: chwalić należy niewiastę, co boi się Pana” (Prz 31,29-30).

Najczęstszą laudację stanowiły słowa: אשה צנועה וחשובה – „kobieta skromna i (po)ważna” oraz „Koroną męża jest dzielna żona” (Prz 12,4). 31. rozdział Księgi Przysłów to poemat o dzielnej niewieście, faktycznie więc cytaty z niego znajdują się na nagrobkach kobiet. Tradycyjnie wychwalano nimi niewieścią pracowitość, dobroczynność i pobożność (bogobojność), pełnienie roli żony i matki. Pochwały te pełniły również rolę kohortatywną i edukacyjną, zachęcały żyjących do naśladowania cnót zmarłych, brania z nich przykładu w pobożności, dobroczynności i pracowitości, a więc w relacjach do Boga i ludzi.

Podsumowanie

Zakorzenie judaizmu w tradycji biblijnej jest oczywiste. Poświadczają je cytaty z Biblii i jej recepcja przejawiająca się w onomastyce, frazeologii, parafrazach i cytatach lub samych siglach wrytych na kamiennych nagrobkach. Można mówić więc o swoistej biblijnej duchowości, jaką odzwierciedlają inskrypcje nagrobne. Słowa proroków i literatura mądrościowa ożywia(ły) i wyraża(ły) wiarę w Boga,

Jego słowo i obietnice – wciąż odzwierciedlają też żal, ale i stanowią pocieszenie oraz oczekiwanie na spełnienie – nagrodę życia wiecznego. Celowo eksponując tu upływ czasu, używając czasu przeszłego – z myślą o zmarłych i stawiających macewy w XIX w. Trzeba też podkreślić aktualność słów wyrytych na nagrobkach (a więc powyższy czas terażniejszy) – czytane dziś wciąż pełnią wyżej wymienione role: podtrzymują pamięć o zmarłych, wychwalają ich cnoty, zachęcają do dobrego życia, odwołują się do Boga, Jego słów, obietnic i pomocy. Czytanie żydowskich inskrypcji nagrobnych może więc wiązać się z odkrywaniem recepcji Biblii (w czasie i przestrzeni – zależnie od czasu fundacji i istnienia cmentarza oraz stanu jego zachowania), bogactwa i piękna inskrypcji, odzwierciedlających obraz Boga i człowieka, biblijną duchowość i korzenie tekstów. Niewątpliwie stanowią one ciekawy materiał źródłowy dla literaturoznawców, językoznawców, a także dla teologów.

Charakter biblijnych cytatów, podobnie jak i praktyk sepulkralnych, ma wymiar uniwersalny. W obliczu śmierci, pogrzebu i pamięci o zmarłych również i chrześcijanie czerpią pocieszenie z wiary i Biblii, choć chrześcijańskie inskrypcje nie zawsze to poświadczają. Może warto więc częściej sięgać po słowa Biblii, również zamawiając u kamieniarza nagrobek i ustalając tekst inskrypcji.

Scripture in stone.

Words of the Bible in Jewish gravestone's inscriptions

SUMMARY

The purpose of this article is to point the Jewish gravestone's inscriptions as a source of interdisciplinary research. They contain for example the rich Biblical onomastics and phraseology and also a lot of citations from Bible – especially in eulogies and lamentations. The matzevot and inscriptions can be a starting point to the comparative studies on the level of language, theology, culture: including sepulchral tradition of Jews and Christians.

Słowa kluczowe: cmentarz żydowski, macewy, inskrypcje nagrobne, Biblia Hebrajska, recepcja Biblii, onomastyka, biblijna frazeologia, biblijne cytaty.

Keywords: Jewish cemetery, gravestone, inscriptions, Hebrew Bible, reception of Bible, onomastics, biblical phraseology, excerpts from Bible.